

University of Science and Quranic Knowledge
Shivan Faculty of Quranic Sciences

An Analysis of the Reasons Behind the Selection and Arrangement of Divine Attributes in Surah al-Nas [Qur'an 114] Based on the Sunni and Shi'i Exegeses

Mahyār Khānī Moqaddam¹

1. Assistant Professor, Department of Qur'an and Hadith, University of Guilan, Rasht, Iran. m.khani@guilan.ac.ir

Detailed Abstract

Research Objective: This study aims to investigate the reasons behind the selection and arrangement of the divine attributes at the beginning of Surah al-Nas [Qur'an 114]. This is based on the understanding that divine wisdom renders every lexical employment in the Qur'anic discourse meaningful. It is evident that God, the Wise, who possesses numerous blessed names and attributes, has purposefully employed the three attributes "Lord (Rabb)," "God (Ilah)" and "King (Malik)" in this Surah. One of the important elements in human lifestyle is belief, and undoubtedly, the arrangement of words and divine attributes in the Qur'an can influence individuals' perspectives, inclinations, and actions. Accordingly, analyzing the causes of the selection and ordering of words in the verses of the Holy Qur'an can yield guiding insights for human guidance.

Research Methodology: This study has been conducted through a library-based method, and the data were analyzed using a descriptive-analytical approach. Initially, over 120 authoritative Qur'anic exegeses from both Shia and Sunni traditions, spanning from the early Islamic centuries to the contemporary period, were selected and studied. Relevant points regarding the opening verses of Surah al-Nas were extracted from them. The data were then categorized and analyzed concerning the two main aspects of the research question: the reasons behind the selection of these three divine names and attributes, and the reasons for their specific ordering.

Findings: The findings of this study reveal that with the shift in the initial audiences of the Qur'an and the development of societies and sciences, Qur'anic exegesis experienced transformations, leading to the addition of interpretative views and an engagement with new dimensions of Qur'anic knowledge. Reviewing the Qur'anic exegeses of both schools of thought from the early centuries to the modern period shows a gradual increase in attention to the selection and arrangement of the three divine attributes "Rabb," "Malik," and "Ilah" in Surah al-Nas [Qur'an 114]. From the sixth century onwards, due to scientific exchange with other regions and the elevation of audience inquiries, the number of Qur'anic exegetes seeking answers to

Received: 2024/09/06 ; Received in revised form: 2024/11/22 ; Accepted: 2025/01/24 ; Published online: 2025/03/15

◆ How to cite: Khānī Moqaddam, Mahyār (1403SH): "An Analysis of the Reasons Behind the Selection and Arrangement of Divine Attributes in Surah al-Nas [Qur'an 114] Based on the Sunni and Shi'i Exegeses", *journals Comparative Interpretation Studies*, 9(18), P208-235, [10.22034/csqa.2025.477190.1466](https://doi.org/10.22034/csqa.2025.477190.1466)

©2025/ Authors retain the copyright and full publishing rights. Published by: Department of Qur'anic Exegesis and Sciences

such questions increased. Observing the cultural context of Islamic societies in analyzing the development of interpretive attention to the mentioned verses is considered an appropriate method for understanding exegetical approaches.

The analysis of exegetical views indicates that, due to the significance of hidden evils and their crucial role in human perfection, the three divine attributes—"Rabb," "Malik," and "Ilah"—which correspond to essential spheres of human life, were selected. These attributes not only respond to the innate call within humans but also remind them of God's constant power, sovereignty, and grace, thereby fostering and enhancing the motivation to seek refuge in Him. However, Satan, through misleading responses to this innate call, seeks to divert humans from the dangers of these hidden evils and to present a deceptive image of false lords, kings, and deities, to mislead them into seeking help from such entities, ultimately rendering their efforts ineffective.

Qur'anic exegetes generally regard the current arrangement of the three attributes in Surah al-Nas as reflecting divine wisdom aimed at using familiar human concepts to facilitate understanding. Moreover, given the alignment of this order with the gradual process of human material and spiritual development—both from an intellectual and mystical standpoint—there exists an inherent acceptance in humans of the presence of a divine benefactor and guide throughout all stages of life. This, once again, supports seeking refuge in the sole omnipotent and generous Being to intelligently confront hidden evils. Another significant point is the emphasis on the step-wise relationship between these attributes, suggesting that they function complementarily to exert a complete influence on human life. Just as a person realizes that to witness the effect of something, it must be followed by another element, so too does he comprehend that accepting divine Lordship alongside acknowledging God's sovereignty and kingship yields quantitative and qualitative impact. Furthermore, recognizing God's kingship and sovereignty, coupled with the acceptance of His divinity, effectively guides one in the proper management of hidden evils.

Conclusion: Among the reasons for the selection of the three attributes "Rabb," "Malik," and "Ilah" in this Surah are the critical nature of hidden evils, responding to the innate human call, fostering and enhancing the motivation to seek divine refuge, and preventing deviation in the path of seeking protection. Additionally, the reasons behind the specific order of these three attributes can be attributed to their relevance to ordinary human life, their alignment with the gradual process of material and spiritual growth, and the complementary function of each attribute as influenced by its predecessor.

Keywords: Ilah, Surah al-Nas, Rabb, Divine Attributes, Malik, Sunni and Shi'i exegeses

واکاوی علل انتخاب و چینش صفات الهی در سوره مبارکه ناس بر اساس تفاسیر فریقین

مهیار خانی مقدم¹ ID

۱. استادیار گروه الهیات- قرآن و حدیث، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. m.khani@guilan.ac.ir

چکیده

حکمت الهی، هرگونه استخدام واژه‌ها در کلام الهی را معنادار می‌نماید و بر این اساس، تحلیل علل برگزیدن و ترتیب کلمات در آیات قرآن کریم، می‌تواند داده‌های رهگشایی را برای هدایت بشر، به دست بدهد. بدین رو، پژوهش حاضر با روش توصیفی- تحلیلی و بر مبنای تأمل در تفاسیر فریقین به دنبال فهم چرایی انتخاب و ترتیب صفات الهی در سوره ناس است. پس از بررسی سیر تطور رویکرد مفسران فریقین، تحلیل آراء ایشان انجام پذیرفت و بر اساس نتایج آن، می‌توان از خطیر بودن شرور پنهانی، پاسخگویی به ندای فطری انسان‌ها، ایجاد و ارتقای انگیزه برای پناه بردن به خدا و جلوگیری از انحراف در مسیر پناه جستن به عنوان دلایل انتخاب سه صفت «رب»، «ملک» و «اله» در این سوره نام برد. همچنین می‌توان دلایل چینش این سه صفت به ترتیب حاضر را ناظر بودن آن به زندگی معمول انسان‌ها، فرایند تدریجی رشد مادی و معنوی انسان و تکمیل نقش صفات با تأثیر از صفات پیشین دانست.

کلیدواژه‌ها: اله، سوره ناس، رب، صفات الهی، ملک، تفاسیر فریقین.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۲ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۹/۱۸ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

◆ استناد به این مقاله: خانی مقدم، مهیار (۱۴۰۳): «واکاوی علل انتخاب و چینش صفات الهی در سوره مبارکه ناس بر اساس

دوفصلنامه مطالعات تفسیرتی»، [csq.2025.477190.1466](https://doi.org/10.22034/csq.2025.477190.1466)، ۲۰۸-۲۳۵، (۱۸)۹/۱۰.22034

©2025 / نویسنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت هستند. ناشر: دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

۱. طرح مسئله

قرآن منبع بی‌بدیلی برای شناخت هستی و فهم باید‌ها و نبایدهای زیستن صحیح برای تکامل انسان‌هاست. از مهم‌ترین مبانی مراجعه به قرآن، نظر داشت این اصل است که بر اساس دلایل متقن عقلی (خویی، ۱۴۰۵: ۲۳۹-۲۵۹) و نقلی (زرکشی، ۱۴۱۰: ۲۳۲/۱؛ یعقوبی، بی‌تا: ۳۴/۲؛ صالح، ۱۹۷۲: ۶۹-۷۴)؛ چینش و ترتیب آیات در سوره‌ها (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۶۷۶/۲؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۴: ۳۷/۹) و چینش سوره‌ها در کنار هم (سیوطی، ۱۴۱۶: ۱۶۸/۱؛ ابن عاشور، بی‌تا: ۷۹/۱) به دستور خداوند و به دست پیامبر (ص) انجام پذیرفته و تأمل در دلیل انتخاب و چینش کلمات قرآن می‌تواند دستاوردهای ارزشمندی را به ارمغان آورد. البته برخی از صاحب‌نظران شیعی (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۲۷/۱۲؛ معرفت، ۱۴۰۵: ۲۱۳/۱-۲۱۲) و اهل سنت (زرکشی، ۱۴۱۰: ۳۵۴/۱؛ عبدالسلام، بی‌تا: ۲۷) معتقدند که سلیقه‌ی شخصی صحابه در چینش تمام یا بخشی از سوره‌های قرآن، مؤثر بوده که دلایلشان ناتمام است و مجال بررسی جزئیات آن، در این وُسع نمی‌گنجد.

از جمله سوره‌های پرتکرار در میان عموم مردم، سوره مبارکه ناس بوده و تأمل در آیات ابتدایی این سوره و نظر داشت صفات متعدد الهی در مجموع آیات و روایات، این سؤال را به ذهن متبادر می‌کند که چرا در سوره مبارکه ناس، فقط از این سه صفت (رب، ملک و اله) و با این ترتیب چینشی، استفاده شده است؟ نظر مفسران قرآن کریم چیست؟

تاکنون مقالاتی پیرامون سوره ناس به نگارش درآمده به عنوان نمونه بر اساس نتایج مقاله «رهیافتی به الگوی تربیت نفس با نگاه ساختارگونه به سوره ناس» تربیت نفس انسان در سوره ناس، درگرو پذیرفتن ربوبیت، مالکیت و الوهیت خداوند است. از طریق روش ساختارشناسی و معناشناسی آیات با بررسی اسلوب واژگانی، تصویر هنری و آوایی، می‌توان به این حقیقت دست یافت که برای رهایی از شرور نفس و شیطان‌های انسی و جنی، تنها راه، پناه بردن به ذات احد یکتاست که از طریق یادآوری، همراهی فکر و عقیده و عمل با زبان و محاسبه اعمال می‌توان نفس خود را از وسوسه‌های خناس‌گونه، نجات داد (نساج، ۱۴۰۰: ۲۱۴-۱۹۹)؛ اما بر اساس تتبع در آثار موجود، تاکنون نگاشته‌ای در راستای تبیین مسئله این پژوهش نوشته نشده است.

۲. شناخت‌نامه مختصری از سوره ناس

سوره «ناس» با نام‌هایی دیگر چون «معوذ» و «مشقشقه»، بر اساس ترتیب نزول

قرآن، بیست و یکمین سوره و بر اساس چینش سوره‌ها در مصحف کنونی، صد و چهاردهمین سوره قرآن کریم بوده و دارای ۶ آیه، ۲۰ کلمه و ۷۸ حرف است (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۱۲۷۱/۲-۱۲۷۲). غالباً آن را سوره‌ای مکی (بلخی، ۱۴۲۳: ۹۴۱/۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۸۲۳/۴) ولی برخی آن را از سوره‌های مدنی (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۹۵/۲۰؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۵۱۷/۱۵، فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۳۹۸/۵) می‌دانند. درباره فضیلت این سوره نیز روایات متعددی آمده که به بیان یک مورد اکتفا می‌شود پیامبر (ص) دو سوره فلق و ناس را محبوب‌ترین سوره‌ها نزد خداوند معرفی فرمودند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۶۸/۹۲).

درباره شأن نزول آن، نقلی در منابع اهل سنت آمده که در آن، مردی یهودی، پیامبر (ص) را سحر کرد و جبرئیل نزد پیامبر (ص) آمد و مُعَوَّذَتَین (سوره فلق و ناس) را آورد و گفت: «مردی یهودی تو را سحر کرده و سحر او در فلان چاه است. پیامبر (ص)، امام علی (ع) را فرستاد تا سحر را بیاورد؛ سپس دستور داد گره‌های آن را باز کند و برای هر گره، یک آیه از مُعَوَّذَتَین را بخواند. چون گره‌ها باز و این دو سوره تمام شد، پیامبر (ص) سلامتی خود را باز یافت» (واحدی، ۱۴۱۱: ۵۰۲؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۴۱۷/۶). در مقام نقد این دیدگاه، اگر آن حضرت در معرض سحر و کهنات، دچار آشفتگی روحی می‌شد، تکیه‌گاه وحی متزلزل می‌گشت و اعتماد مردم سلب می‌شد. آن همه ساحران و کاهنان در اطراف پیامبر (ص)، حتماً در روح مقدس ایشان تصرف می‌کردند تا آن حضرت را از اعلام نبوت و ادامه مسیر هدایت، باز دارند (موسوی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۶۷). خداوند در قرآن، پیامبر (ص) را از هرگونه گزند، مصون می‌داند (مائده/۶۷)، هرگونه برتری ساحر بر پیامبر (ص) را ملغی دانسته (طه/۶۹) و ادعای مسحور شدن پیامبر (ص) را کلام ظالمان دانسته است (فرقان/۸). همچنین علاوه بر اختلاف مضمونی روایاتی که بر مسحور شدن پیامبر (ص) توسط یک یهودی دلالت دارند، اسناد آن‌ها صرفاً به عایشه و ابن عباس می‌رسند که از نظر امامیه و بیشتر اهل سنت و متکلمین معتزله، مردودند (طالقانی، ۱۳۶۲: ۳۱۰/۴).

به نظر می‌رسد محافظت از پیامبر (ص) در برابر نیرنگ جن یا چشم‌زخم مردم، گزینه‌های موثق‌تری درباره شأن نزول این سوره باشد. بر اساس فرمایش امام صادق (ع)، نزول سوره‌های ناس و فلق بر اساس وعده جبرائیل (ع) بوده تا پیامبر (ص) به آن‌ها از شر دیگران پناه برد (قمی، ۱۳۶۳: ۴۵۰/۴). در نقلی بیان شده که قریش گفتند: بیایید تا از روی اشتیاق، محمد را چشم‌بزنیم و پیش پیامبر (ص) آمدند و گفتند: «چقدر اعضای تو محکم و پشت تو قوی است و

چقدر خوش چهره‌ای!» برای دفع شر چشم زخم، خداوند معوذتین را نازل کرد (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۶۸/۳۲).

۳. بررسی لغوی واژگان کلیدی

در این بخش به بیان نظر لغت شناسان درباره مفهوم سه واژه‌ی «رب»، «ملک» و «اله» پرداخته شده و در بخش تحلیل، نظرگاه نگارنده در تحلیل آراء لغویان ارائه خواهد شد:

واژه «رب»: «رب» به معنای تربیت، به کمال رساندن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۳۶) و اصلاح شیء و توجه به آن است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳۸۱/۲). البته واژگانی چون سید (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۲۱۱/۱۰)، مالک، مربی، متمم (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ۴/۲)، قیم، منعم (ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷: ۱۹۷/۲) و خالق (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳۸۱/۲) را نیز به عنوان معنای آن ذکر کرده‌اند. لغت شناسان آن را - چنانچه با قید دیگری نیاید- منحصر در خداوند متعال دانسته‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۳۷؛ زمخشری، ۱۹۷۹: ۲۱۴؛ مدنی شیرازی، ۱۳۸۴: ۱۴/۲). اصل واژه «رب»، هدایت کردن چیزی به سوی کمال و رفع نقایص آن از طریق پیراستن و زینت دادن آن بوده و معانی چون سیادت، مالکیت، تعلیم و رفع نیاز از لوازم و آثار آن است (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۱۹/۴).

واژه «ملک»: «ملک» به معنای سلطنت (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۸۰/۵)، متصرف در امر ونهی برای همگان (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۷۴)، مالک (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۴۹۱/۱۰) و امرکننده در هنگام سلطنت بر دیگری (فیومی، ۱۴۱۴: ۵۷۹/۲) بیان شده است. در اصل به معنای تسلط بر چیزی از بُعد دارا بودن اختیار آن است که این تسلط بر اساس ذات شیء، اصلی یا فرعی می‌شود و مالکیت اصلی، تنها متعلق به خداوند است (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۱۶۳/۱).

واژه «اله»: «اله» هرچند که به عنوان نام خداوند متعال مشهور شد (فراهیدی، ۱۴۰۲: ۹۰/۴) اما نامی است که برای هر معبودی استفاده شده (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۲) و مشرکان برای نامیدن هرچه غیر از خداوند می‌پرستند، از آن بهره می‌گرفتند (فیومی، ۱۴۱۴: ۲۰/۲). از زمینه‌های آن نیز تحیر است؛ زیرا مؤمنان نیز از مشاهده عظمت خداوند به ستایش و عبادت آن می‌پردازند (ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷: ۶۲/۱). این واژه در اصل هم معنای عبادت است اما تفاوت دقیق این است که در عبادت، قید خضوع و در اله، قید تحیر وجود دارد (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۱۲۰/۱).

۴. نظرگاه مفسران پیرامون صفات الهی در سوره ناس

نگارنده بالغ بر ۱۲۰ تفسیر را مورد بررسی قرار داد که به دلیل محدودیت حجم مقاله، برای هر قرن هجری به بیان نمونه یا نمونه‌هایی، اکتفا می‌گردد: در قرن دوم، «تفسیر مقاتل بن سلیمان»، «ملک» را مالک بودن خداوند نسبت به انسان‌ها از بُعد مکان (خشکی و دریا) و درجه معنوی (ستمکار، صالح و طالح) (بلخی، ۱۴۲۳: ۹۴۳/۴) معنا می‌کند.

در قرن چهارم، تفسیر جامع البیان «ملک» را به مالک جمیع خلق (انس و جن) و شایسته تعظیم و عبادت و «اله» را به معبود (طبری، ۱۴۱۲: ۲۲۸/۳) و تفسیر فرات کوفی «رب» را به خالق (فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۶۲۱) و تفسیر بحر العلوم «رب» را به خالق روزی دهنده، «ملک» را به پادشاهی دارای امر و مالکیت نفوذناپذیر و «اله» را به خالق که به آن‌ها اعطا می‌کند یا ممانعت می‌کند (سمرقندی، بی‌تا: ۶۳۸/۳) معنا کرده‌اند.

در قرن پنجم، تفسیر لطایف الاشارات «رب» را به خالق و سید، «ملک» را به مالک جمیع انسان‌ها و «اله» را به توانا در ایجاد انسان‌ها (قشیری، بی‌تا: ۷۸۷/۳) و تفسیر التبیان فی تفسیر القرآن «رب» را به خالق و به پایان رساننده انسان‌ها بر اساس مقتضای حکمت، «ملک» را به مدبر و مالک همه انسان‌ها و توانا در دفع شر و «اله» را به واجب العبادت (طوسی، بی‌تا: ۴۳۶/۱۰) معنا کرده‌اند.

در قرن ششم، تفسیر روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن معنای واژگان «رب» را آفریدگار و پروردگار آدمیان، «ملک» را پادشاه و «اله» را خداوند و مستحق عبادت (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۴۷۵/۲۰) و تفسیر کشف الأسرار و عدة الأبرار «رب» را خالق و ایجادکننده، «ملک» را تدبیرکننده و «اله» را معبود مستحق عبادت (میبدی، ۱۳۷۱: ۶۷۵/۱۰) دانسته‌اند. تفسیر الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل دلیل انتخاب این سه صفت را آن می‌داند که در زندگی معمول نیز برخی از بردگان (موالی) که در معرض مسئله‌ای قرار می‌گیرند، کسی به او خدمت می‌کنند و والی امر آن‌هاست را خطاب قرار می‌دهند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۸۲۳/۴)؛ در تفسیر مجمع البیان فی تفسیر القرآن علاوه بر بیان معنای آن صفات، بر این نکته تأکید می‌کند که خداوند خود را معبودی بی‌نیاز از خلق بیان کرده که در نتیجه، فعل قبیح را انتخاب نمی‌کند تا به مخلوقات، آسیبی برساند و این بهترین دلیل برای پناه بردن به او از شر مخلوقات است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸۷۰/۱۰).

در تفسیر زاد المسیر فی علم التفسیر اختصاص «رب» به انسان (نه همه موجودات) را نشان دهنده تعظیم مقام انسان دانسته و از آنجایی که مردم در

زندگی دنیوی، پادشاه و معبودهایی دارند که بعضاً بدان پناه می‌برند، تأکید شده که تنها باید به خدا از شر شرور، پناه بُرد (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۵۱۰/۴). در تفسیر مفاتیح الغیب نیز دلیل چیش را آن دانسته که خداوند در ابتدا از «رب» استفاده کرده، زیرا این اسم برای وجودی است که دائم در کار تدبیر و اصلاح انسان است و از اولین نعمات خداوند در این مقام، اعطای عقل به انسان است. انسان با کمک عقل، با استدلال می‌فهمد که بنده‌ای مملوک است و مالکی دارد و بر او واجب است تا به عبادت خداوند بپردازد و چون می‌فهمد که معبودش، مستحق این عبادت است، می‌یابد که خداوند اله اوست. همچنین انسان، اولین چیزی که از رب خود می‌بیند، نعمات ظاهری و باطنی است که او را مطیع «رب» می‌گرداند. زمانی که می‌فهمد «رب» او از همه موجودات بی‌نیاز است و همه به او نیازمندند، می‌یابد که او مالک است. زمانی که می‌فهمد که ربّ مالک او در جلال و کبریاء، از وصف تمامی وصف کنندگان، بالاتر بوده و عقول نسبت به عزت و عظمتش مشتاق‌اند، می‌فهمد که او اله است (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۲۷/۳۲-۳۶). در قرن هفتم، تفسیر نهج البیان عن کشف معانی القرآن «رب» را مالکی مدبر و مصلح، «ملک» را تدبیری عاقلانه و «اله» را معبودی که به دلیل اعطای نعمت‌ها و غلبه بر دیگران، مستحق عبادت است (شیبانی، ۱۴۱۶: ۴۴۱/۵-۴۴۰)، معنا می‌کند. تفسیر ابن عربی استعمال «رب» را بدین دلیل می‌داند که خداوند در ابتدا لوازم کمال انسان را به او افاضه می‌کند و به دلیل اینکه ذات خداوند دارای جمیع صفات است، پناه بردن انسان به این صفات، او را به ذات خداوند هدایت می‌کند؛ سپس از «ملک» استفاده شده تا به اعتبار حال فناپذیر انسان، تأکید کند که خداوند، مالک امور او و مالک حقیقی جهان است. سپس از «اله» استفاده شده که بیانگر بیان حال بقاء انسان‌ها بعد از فنا است. برای استعاده کامل باید در ذات خداوند فنا شد تا به مقام دائمی عبودیت رسید (ابن عربی، ۱۴۲۲: ۴۷۲/۲). در تفسیر الجامع لأحكام القرآن نیز دلیل استفاده از «رب» آن است که انسان‌ها، خداوند را معظم بدارند و خداوند را تنها وجودی بدانند که از شر دیگران می‌توانند به آن پناه برند. استفاده از «مالک» نیز بیانگر وجودی است که عاقلانه امور را تدبیر می‌کند (قرطبی، ۱۳۶۴: ۲۶۲/۲۱-۲۶۱).

در قرن هشتم، تفسیر القرآن العظیم معنای «رب» را خالق، «ملک» را صاحب بودن و «اله» را معبود بودن (ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹: ۵۰۷/۸) و در جلاء الأذهان و جلاء الأحزان «رب» را آفریدگار و پروردگار و مدبّر و ایجادکننده، «ملک» را پادشاه و «اله» را معبود (جرجانی، ۱۳۷۷: ۴۹۱/۱۰) دانسته‌اند. در تفسیر أنوار التنزیل و أَسرار

التأویل دلیل این چینش را آن دانسته که انسان از نعمت های ظاهری و باطنی درمی یابد که پروردگاری دارد؛ سپس می فهمد که رب او از هر چیزی بی نیاز است و همه چیز تحت امر اویند؛ پس او مالک همه چیز است. سپس استدلال می کند که تنها ربّ مالک است که استحقاق عبادت را دارد (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۳۵۰/۵). در تفسیر لباب التأویل فی معانی التنزیل اشاره شده که ترتیب چینش این صفات الهی برای تمیز میان خداوند با پروردگاران و مالکان دروغین بوده و اختصاص معبود بودن به خداوند است (بغدادی، ۱۴۱۵: ۵۰۳/۴). تفسیر کتاب التسهیل لعلوم التنزیل نیز این چینش را ارتقاء صفات به اعلی می داند و بیان می دارد که چون وصف «رب» و «ملک» به غیر خداوند هم اطلاق می شود، خداوند این سه صفت را به «اله» ختم کرده تا از انحراف اذهان و انتساب این صفات به غیر خدا، ممانعت به عمل آورد (ابن جزئی غرناطی، ۱۴۱۶: ۵۲۹/۲). تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان نیز دو وجه مطرح شده توسط فخر رازی را بیان کرده است (نیشابوری، ۱۴۱۶: ۶۰۳/۶) و در تفسیر البحر المحیط فی التفسیر نیز بر این نکته تأکید شده که در زندگی معمول، زمانی که شرایط دشوار گردد، بردگان به صاحب خود که پرورش دهنده و مالک و معبود خود می دانند، پناه می برند (ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰: ۵۷۸/۱۰).

در قرن نهم، تفسیر مواهب علیه «رب» را پروردگار، «ملک» را پادشاه و «اله» را معبود معنا کرده اند (کاشفی سبزواری، ۱۳۶۹: ۱۳۸۴). در قرن دهم تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین دلیل چینش صفات الهی سوره ناس را آن می داند که انسان با دیدن نعمات ظاهری و باطنی، علم به وجود پروردگار خود می کند و یقین می کند که او از جمیع موجودات، بی نیاز بوده و همه چیز، مملوک اوست و تنها او را مستحق عبادت می داند (کاشانی، ۱۳۳۶: ۴۰۸/۱۰). در تفسیر الفواتح الإلهیة و المفاتح الغیبیة فهم پرهیز از مالکان و معبودان غیر الهی را از دلایل انتخاب این واژگان دانسته است (نخجوانی، ۱۹۹۱: ۵۳۹/۲).

در قرن یازدهم در الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز تأکید دارد که خداوند با انتخاب این واژگان تأکید دارد که هر پرورش دهنده ای، مالک و فرمانروا نیست و هر مالک و فرمانروایی، معبود نیست و این سه واژه، بیانگر کمال قدرت و انگیزه برای رجوع به خداوند است (عاملی، ۱۴۱۳: ۵۱۹/۳). در تفسیر شریف لاهیجی «رب» را پروردگار، «ملک» را پادشاه و «اله» را معبود معنا نموده اند (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۱۹۲/۴).

در قرن دوازدهم، در تفسیر روح البیان ضمن بیان معنای «رب»، دلیل انتخاب

«رب» را در این دانسته که این اسم شامل جمیع صفات ذات الهی بوده و مابقی صفات نام برده شده، ناظر به افعال الهی است. انتخاب «ملک» هم تأکید بر آن است که تربیت خداوند مانند تربیت سایر فرمانروایان و مالکان نیست و نباید با هم قیاس شود بلکه سلطه خداوند، کامل و جامع و مانع است. «اله» هم برای بیان حال بقاء انسان در مقام فنا فی الله است و مطلق بودن معبودیت الهی و نفی الوهیت دیگران را می‌رساند (حقى بروسوى، بی تا: ۵۴۷/۱۰ - ۵۴۶). در تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب دلیل چینش این سه صفت آن است که انسان با دیدن نعمت‌های ظاهری و باطنی، به دارا بودن «رب» دست یابد و با تأمل، دریابد که خداوند از تمام موجودات بی‌نیازی بوده و همگی گوش به فرمان اویند؛ بدین خاطر فرمانروایی حق اوست و بر این اساس، تنها اوست که مستحق عبادت است و وجوه پناه بردن تدریجی معمول بر اساس همین ترتیب است (قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۱۴/۵۵۴).

در قرن سیزدهم در تفسیر القرآن الکریم تأکید شده دلیل انتخاب این واژگان، اشاره به آن است که هر پرورش دهنده‌ای، مالک و فرمانروا نیست و هر مالک و فرمانروایی، معبود نیست و این سه واژه، بیانگر کمال قدرت و انگیزه برای رجوع به خداوند است (شبر، ۱۴۱۲: ۵۶۹). در تفسیر المظهری نیز بیان شده که رب، ملک و اله واقعی تنها خداست که نتیجه آن، بازداشتن شر از بندگان است؛ اما سایر موجوداتی که این صفات به آن‌ها اطلاق می‌شود، نمی‌توانند به معنای واقعی و مستقل، حافظ دیگران باشند (مظهری، ۱۴۱۲: ۱۰/۳۷۹).

در روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم نیز پس از بیان معنای «رب»، دلیل استفاده از «ملک» را تأکید بر آن می‌داند که نوع ربوبیت الهی با سایر اربابانی که انسان‌ها برای خود برمی‌گزینند، متفاوت بوده و مالکیت خداوند، کامل و تصرف او، کلی و غلبه او، بلامعارض و اقتضای این قدرت تام هم عبودیت اوست (آلوسی، ۱۴۱۵: ۵۲۴/۱۵). در تفسیر فتح القدير بر اینکه تأکید شده که هر «رب»، مالک نیست یا هر فرمانروایی، اله نیست و لفظ «اله» فقط مختص خداست. این چینش به خاطر آن است که ابتدا «رب» آمده چون اسم وجودی است که به تدبیر و اصلاح انسان در اول عمرش پرداخته تا عقلش کامل شود و آنگاه انسان با تعقل، دریابد عبدی مملوک است و سپس لازم بداند به عبادت خداوند متعهد باشد (شوکانی، ۱۴۱۴: ۵/۶۴۲).

در قرن چهاردهم در ارشاد الازهان الی تفسیر القرآن «رب» را خالق و پرورش دهنده و مدبر انسان‌ها، «ملک» را آقا و توانا بر انسان‌ها و «اله» را ویژه بودن عبادت برای

خداوند معنا کرده‌اند (سبزواری نجفی، ۱۴۱۹: ۶۰۹) و در تفسیر کاشف «رب» را هم معنا با مالک، سید و نعمت دهنده، «ملک» را هم معنا با مهیمن، متصرف و قادر و «اله» را هم معنا با خالق، مبدع، تصویرگر و قبض و بسط دهنده، بیان کرده‌اند (مغنیه، ۱۴۲۴: ۶۲۷/۷) و در تفسیر محاسن التأویل «رب» را به معنای پرورش دهنده با قدرت و مشیت و تدبیر، «ملک» را به معنای کسی که امر و حکم و قضاوتش بدون دخالت دیگران نافذ است و «اله» را به معنای معبود حقیقی که خداوند است و در تنگناها، پناهگاه مخلوقات است، دانسته‌اند (قاسمی، ۱۴۱۸: ۵۷۹/۹). در تفسیر انوار درخشان چینش این صفات، بدان دلیل است که انسان به هنگام مواجهه با خطری ترسناک که در خود احساس ضعف نماید، برحسب فطرت باید به موجودی قادر و توانا پناه برد و به حکم فطرت باید به آفریدگار جهان که لازم صفت ربوبیت اوست، پناه برد و نیازهای خود را از او بخواهد که از شئون و لوازم عبودیت است (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق: ۴۱۱/۱۸). در تفسیر بیان المعانی نیز مراد الهی از این انتخاب را طرد این همانی و تحقق لوازم رب، مالک و اله در غیر خدا و اختصاص تام این صفات به خداوند بیان شده است (ملاحویش، ۱۳۸۲: ۱۸۳/۱). در تفسیر پرتوی از قرآن دلیل چینش این سه صفت را آن دانسته که صفت عینی و حقیقی رب، عناصر و قوا و غرایز انسانی را ترکیب و تنظیم می‌نماید و او را به کمال رشد و نمو می‌رساند. آنگاه با موهبت عقل فطری و اختیار که نماینده و نمونه قدرت و اراده و مالکیت خداوند است، او را مالک و متصرف در وجود خود می‌گرداند و با کمال رشد عقل، شعاع دید و قدرت اختیار و اراده انسانی نیز نیرومندتر می‌شود تا خود را از شروری که او را به گناه و سقوط می‌کشاند، برهاند. صفت عینی و پرتو الوهیت نیز در عقل رشد یافته می‌تابد و اراده محکم ایمانی به انسان می‌بخشد (طالقانی، ۱۳۶۲: ۳۱۳/۴).

در تفسیر التحریر و التنویر دلیل این چینش را به مراتب دقت در معرفت الله بیان می‌کنند؛ در ابتدا انسان درمی‌یابد که وجودش و نعمات ناشی از آن از سوی «رب» است، سپس با تأمل در پیرامون خود درمی‌یابد که رب او، مالک حقیقی و بی‌نیاز از تمام موجودات است و سپس می‌فهمد که چنین وجودی، مستحق عبادت است (ابن عاشور، بی‌تا: ۵۵۴/۳۰). در تفسیر المراغی نیز علت چینش را این دانسته که اوایل عمر، نعمت الهی برای انسان در قالب ربوبیت خود را نشان می‌دهد؛ سپس انسان با تعقل به مالکیت و فرمانروایی تام الهی دست می‌یابد و پس از آن است خداوند را مستحق عزت و عبادت و خضوع بندگان در برابر او می‌داند (مراغی، بی‌تا: ۲۷۰/۳۰). در تفسیر القرآنی للقرآن دلیل انتخاب این واژگان

را برای تبیین سلطنت عادلانه و محسنانه خداوند و نفی مربی و مالک و اله بودن مخلوقات دانسته‌اند (خطیب، بی‌تا: ۱۷۴۷/۱۶).

در تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادۃ علت انتخاب «رب» آن است که خداوند، تسخیرکننده تمامی اربابانی است که انسان‌ها برای خود متصور می‌شوند. علت انتخاب «ملک» تأکید بر فهم مالک و فرمانروا بودن خداوند نسبت به انسان سالک است و این امر بعد از فنا تام در ذات الهی و تقوای کامل برای او حاصل می‌شود. علت انتخاب «اله» نیز اشاره به مقام بعد از فنا عبد دارد که با عبودیت، موجب تقرب انسان به رب الهی میسر می‌گردد و ذکر این امور سه‌گانه فطری، مذمت انسان در برابر فراموشی آن‌هاست (گنابادی، ۱۴۰۸: ۲۸۹/۴ - ۲۸۸). در تفسیر مخزن العرفان در تفسیر قرآن با اشاره به متناظر بودن چینش این سه صفت با فرایند رشد جسمی و معنوی انسان، تأکید شده که در نخستین مرتبه خلقت، انسان تحت تربیت اسم ربوبیت واقع گردیده تا توسط خداوند، با طی مراحل از ماده تا به صورت انسانیت درآید؛ پس از آن در مرتبه دوم، تحت استیلا و قاهریت و سیاست اسم ملک، از حالی به حالی، از مرتبه‌ای به مرتبه‌ای و از سنی به سن دیگر تحولاتی می‌نماید؛ پس از آن در مرتبه سوم خلقت وقتی به کمال انسانیت رسید، آن وقت شأنیت آن را پیدا می‌کند که تحت تربیت اسم الله واقع گردد؛ زیرا الله جامع تمام اوصاف الهی بوده و انسان کامل، مظهر اسم جامع و تحت تربیت آن است (بانوی اصفهانی، ۱۳۶۱: ۳۷۳/۱۵).

در تفسیر المیزان فی تفسیر القرآن تبیین که بر اساس طبع آدمی، وقتی شری به او متوجه می‌شود و جان او را تهدید می‌کند، به یکی از این سه مورد پناه می‌برد؛ یا به ربی پناه می‌برد که مدبر امر او و مربی اوست و در تمامی حوائجش به او رجوع می‌کند و از میان آن سه پناهگاه، این سببی تام است. دومین پناه، کسی است که دارای سلطنت و قوتی کافی باشد و حکمی نافذ داشته باشد، به طوری که هر کس از هر شری به او پناهنده شود و او بتواند با اعمال قدرت آن را دفع کند. در این میان سبب سوم، الهی است که معبود واقعی باشد، چون لازمه اله بودن مخصوصاً اگر الهی واحد و بی‌شریک باشد، این است که بنده خود را برای خود خالص سازد؛ یعنی جز او کسی را نخواند و در هیچ‌یک از حوائجش جز به او مراجعه ننماید، جز آنچه او اراده می‌کند اراده نکند و خدای سبحان، رب مردم، ملک انسان‌ها و اله ایشان است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۹۶/۲۰ - ۳۹۵).

در تفسیر مراح لبید لکشف معنی القرآن المجید علت ذکر «ملک» بعد از «رب» آن است که تربیت الهی از طریق تصرف کلی و مالکیت کامل انجام می‌پذیرد.

همچنین علت ذکر «اله» بعد از «ملک» آن است که مالکیت خداوند از طریق معبودیت بوده که اقتضای قدرت تمام است (نووی جاوی، ۱۴۱۷: ۶۸۳/۲). در تفسیر مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر نیز پس از بیان معانی «رب» و «ملک» علت چینش «اله» بعد از آن را در تبیین این نکته می‌داند که مالکیت الهی، صرفاً نه از طریق برتری بر موجودات و تلاش برای تدبیر امورشان است بلکه به طریق معبود بودن الهی است که موجب زنده گردانیدن و میراندن و ایجاد و نابودی موجودات بر اساس مصالح می‌گردد (حائری تهرانی، ۱۳۷۷: ۲۷۰/۱۲).

در قرن پانزدهم در تفسیر التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج تصریح شده، ترتیب صفات از ربوبیت که مناسب با استعاده و پناه بردن به خداوند است آغاز شده و در فحواوی خود، حمایت و مراعات و حفاظت را در بردارد. سپس سخن از مالکیت رفته که فرد پناه جو، یاری و فریادرسی جز از ناحیه مالک خود پیدا نمی‌کند و ذکر الوهیت نیز بیانگر آن است که تنها خداوند مستحق شکر و عبادت است (زحیلی، ۱۴۱۸: ۴۸۱/۳۰). علت انتخاب این سه واژه در تفسیر نمونه ارتباط مستقیم آن‌ها با تربیت انسان، پیشگیری از به خطر افتادن و نجات او از وسوسه‌گران است. انسان بر اساس واژه «رب» اعتراف به ربوبیت پروردگار می‌کند و خود را تحت تربیت او قرار می‌دهد با واژه «ملک» خود را ملک او می‌داند و بنده‌ی سر بر فرمانش می‌شود و بر اساس واژه «اله» در طریق عبودیت او گام می‌نهد و از عبادت غیر او پرهیز می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴۷۲/۲۷-۴۷۱). در التفسیر الوسیط للقرآن الکریم نیز دلیل چینش صفات آن است که ربوبیت از اولین نعمات الهی است و سپس انسان با تعلق درمی‌یابد که مالکی دارد و سپس درمی‌یابد که تنها وجود مستحق عبادت، پروردگار عالمیان است. همچنین در وجه دیگری، کسی که در نعمت‌های ظاهری و باطنی تأمل کند، می‌فهمد که پروردگاری دارد و سپس درمی‌یابد که او بی‌نیاز از تمام موجودات بوده و همه محتاج اویند و سپس با درک اینکه خداوند علاوه بر خلق، با تدبیر به امور بندگان خود سامان می‌دهد، بدون هرگونه شریک قائل شدن، به الوهیت الهی می‌رسد (طنطاوی، بی‌تا: ۵۴۹/۱۵-۵۴۸). در تفسیر من وحی القرآن علت انتخاب این واژگان آن است که انسان به یاری و قوت واقعی خداوند و ضعف وسوسه‌گران در برابر الله و ابزار حمایت‌کننده‌ای که او در اختیار انسان قرار داده، پی‌برد و این اسلوب تربیتی و روحی، ناظر به وجدان و درک درونی انسان است تا به ثبات ایمان در نفسش و استقامتش در مسیر حق، منتهی گردد (فضل الله، ۱۴۱۹: ۵۰۴-۵۰۵/۲۴).

علامه جوادی آملی صاحب تفسیر تسنیم نیز در دروس تفسیری خود بیان داشته‌اند علت این چینش آن است که انسان وقتی مشکلی پیدا کرد اول به ولی خود و به راهنمای خود و به سرپرست و مدیر و مدبّر خود پناهنده می‌شود؛ اگر مشکل او از آن راه حل نشد به حاکم مملکت، سلطان مملکت، امین مملکت، امیر مملکت پناهنده می‌شود و اگر کاری از مسئولان و مدیران و مدبّران زمینی به ثمر نرسید، به «ربّ العالمین» پناهنده می‌شود (درس تفسیری در مورخ ۱۳۹۹/۰۱/۲۹؛ سایت مدرسه فقاقت).

۵. تحلیل رویکرد مفسران پیرامون صفات الهی در سوره ناس

در مقام تحلیل رویکرد، تأمل در نکات زیر قابل توجه است:

۱. تعدادی از تفاسیر قرن پنجم (شواهد التنزیل لقواعد التنزیل) و قرن هفتم (دقایق التأویل و حقایق التنزیل) به دلایل مختلف به تفسیر سوره ناس پرداخته‌اند یا آن بخش، در نسخه‌های موجودشان یافت نمی‌شود. البته که برخی از آن‌ها مانند تفسیر تستری (تستری، ۱۴۲۳: ۲۱۱) و معانی القرآن (فراء ابوزکریا، بی تا: ۳/۳۰۲)، (قرن سوم)، تفسیر الکشف و البیان عن تفسیر القرآن (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ ق: ۳۴۱/۱۰) (قرن پنجم)، تفسیر المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز (ابن عطیه، ۵/۱۴۲۲: ۵۴۰) (قرن ششم) و تفسیر جواهر الحسان فی تفسیر القرآن (ثعلبی، ۵/۱۴۱۸: ۶۴۲) (قرن نهم) به آیات اولیه سوره ناس پرداخته و به سراغ آیات بعدی آن رفته‌اند.

۲. غالباً تفاسیر متقدم صرفاً به بیان معنای اوصاف الهی (و نه دلیل انتخاب آن‌ها) پرداخته‌اند؛ اما از قرون ششم به بعد، تفاسیر قابل توجهی به تحلیل در خصوص دلیل انتخاب یا بعضاً دلیل چینش این سه صفت الهی «رب»، «ملک» و «اله» پرداختند. به ویژه تحلیل‌های منطقی فخر رازی برای بیان دلایل چینش اوصاف سه‌گانه الهی که مورداتکا مفسران متعددی قرار گرفته است. از قرن چهاردهم و به ویژه در قرن معاصر هم در تفاسیر، نکات بیشتر و قابل توجه‌تری نسبت به دلیل انتخاب و چینش این صفت الهی بیان شده است.

۳. از مهم‌ترین دلایل تطور تفاسیر، اتخاذ سبک و روش تفسیری متفاوت در طول زمان متناسب با تغییر شرایط فرهنگی و اجتماعی بوده است. هرچه از صدر اسلام فاصله گرفته شود، آرای تفسیری همراه با پیشرفت جوامع مسلمانان و گسترش علوم، افزوده می‌شود و گسترش می‌یابد. فهم اولیه و بسیط مردم عصر نزول از معنای صفات الهی موجود در سوره ناس، با فعال تر شدن ذهن بشر و ایجاد پرسش‌های افزون‌تر، تبدیل به برداشت تفسیری پیچیده‌تری شده است. این

پیچیدگی به دلیل استفاده از روش‌های تفسیری متفاوت (عقلی یا روش ادبی یا روش عرفانی و ...) متناسب با گفتمان رایج زیست‌بوم‌های فرهنگی در ادوار تاریخی، رخ داده و با افزوده شدن نگرش جامعه‌شناختی و روان‌شناختی در قرن معاصر، به سمت کاربردی شدن در عرصه سبک زندگی انسان، حرکت کرده است. در واقع با پیشرفت علم تجربی و تجهیزات و پیچیدگی زندگی بشر، مصادیق شرور پنهانی و احساس عجز انسان، بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته است.

۴. شاید بدین دلیل که معنای صفات الهی در میان مردم عصر نزول، ساده و تبیین شده بود، در غالب تفاسیر روایی محض فریقین، درباره دلیل انتخاب و چینش این سه واژه، بحثی نشده و غالباً بر روی آیات دیگر مانند واژه «سواس خناس» بحث شده است (ثمالی، ۱۴۲۰: ۳۶۸؛ قمی، ۱۳۶۷: ۴۵۰/۲؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۴۲۰/۶؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۳۴۱/۱۰؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۳۹۸/۵؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۸۱۸/۵)؛ اما در غالب تفاسیر روایی اجتهادی (که نمونه‌هایی از آن در بخش پیشین مورد اشاره قرار گرفت) به‌ویژه در قرن‌های اخیر، پاسخ‌هایی بر اساس به مسئله پژوهش ارائه شده است.

۶. تحلیل آراء مفسران پیرامون صفات الهی در سوره ناس

در مقام تحلیل آراء، ابتدا معنای سه واژه اصلی و سپس، دلیل انتخاب این واژگان و چینش آن‌ها در سوره، بررسی می‌شود.

الف) معنای واژگان صفات الهی در سوره ناس

در مقام تحلیل معنای واژگان اساسی این پژوهش، با تأکید بر نقش فهم صحیح معنای واژگان در فهم دلیل انتخاب آن‌ها، در تلاش غالب مفسران مشهود است که بر اساس اقتضای مباحث و رویکرد تفسیری خود، گاه به صورت مجمل و گاه به صورت مفصل به بیان و تحلیل معنای واژگان «رب»، «ملک» و «اله» در سوره ناس پرداخته‌اند. در این مسیر هم غالب مفسران، موفق بوده و معانی که بیان داشته‌اند، هم از نظر کاربرد در میان عرب‌ها، هم با توجه به سیاق سوره و هم کاربرد قرآنی برخی از واژگان، دقیق است. البته برخی دیگر از معنایابی‌های مفسران دچار عدم دقت و گاه خلط معنا یا به کار بستن معانی به صورت جابجاست که بررسی بیشتر این مسئله، از موضوع بحث خارج است و تنها به ذکر نمونه‌هایی اکتفا می‌گردد به عنوان نمونه گاه با نگاهی به نتیجه‌ی واژه و نه خود واژه، آن را معنا کرده‌اند مثلاً «ملک» را به شایسته عبادت (طبری، ۱۴۱۲: ۲۲۸/۳) معنا نمودند یا گاه با نگاهی تک بعدی، صرفاً معنایی متناظر به ابتدای

تحقق معنای واژه را ذکر کرده‌اند مثلاً «رب» را به خالق (میبدی، ۱۳۷۱: ۶۷۵) معنا نمودند.

جمع بندی آراء مفسران و لغت شناسان ذیل واژگان، بیانگر نقش مبنایی این مؤلفه‌های معنایی است:

- «رب» دارای سه مؤلفه «مربی و پرورش دهنده بودن»، «نعمت دادن و رفع نیاز نمودن» و «اصلاح و به کمال رساندن».

- «ملک» دارای سه مؤلفه «مالک و صاحب بودن»، «تسلط داشتن» و «امرونی کردن».

- «اله» دارای سه مؤلفه «متحیّر کردن»، «ارزشمند و مقدس تلقی شدن» و «معبود و مورد پرستش بودن».

متناظر با هدف کاربردی سوره که پناه بردن از شرور پنهانی است، تمام این عناصر معنایی برای مخاطب آیات، کارکرد هدایتی دارد و می‌تواند در ارتقای هوش معنوی او مؤثر باشد.

ب) تحلیل دلیل انتخاب صفات الهی سوره ناس به نظر می‌رسد با مطالعه نظر مفسران، چهار نکته درباره علت انتخاب واژگان «رب»، «ملک» و «اله» قابل بیان است:

خطیر بودن شرور پنهانی: محور موضوعی سوره ناس، فهم ناتوانی انسان برای مواجهه مستقل با شرور پنهانی و لزوم استعاذه به خداوند متعال است (الهی زاده، ۱۳۹۶: ۹۸). از جمله صفات الهی، پناه بودن او برای دفع شرور بوده (طوسی، بی‌تا: ۴۳۶/۱۰) و خطیر بودن شرور پنهانی تا بدان جاست که خداوند به پیامبر (ص) نیز دستور به پناه جویی می‌دهد. بر اساس منطق عقلی، چنانچه فردی مانند پیامبر (ص) با آن همه کمالات، ملزم به پناه جستن است، مؤمنان و پیروان ایشان نیز ضمن پرهیز از ساده اندیشی و کم‌اهمیت تلقی کردن درباره شرور پنهانی، با الگو گیری از پیامبر (ص)، باید به خداوند استعاذه کنند. انتخاب این صفات مبنایی که ناظر به عرصه‌های حیاتی انسان شامل پرورش و رشد، بایدها و نبایدهای زندگی و تعهد قلبی به لزوم مراعات فرمان‌ها هستند، نشئت گرفته از لزوم دقت نظر انسان برای اتکا به قدرت الهی در مواجهه مناسب با مخاطرات مرتبط است.

پاسخگویی به ندای فطری انسان‌ها: برخی از خصوصیات و افکار (دینی)، تقریباً در همه جا و همه زمان‌ها یافت می‌شوند و از عوامل مؤثر در رشد روانی انسان بوده (گوستاویونگ، ۱۳۷۰: ۹) و نوعی هدایت تکوینی و خدادادی در

وجود اویند (مصباح یزدی، ۱۳۸۰: ۲۶). این بینش‌ها و گرایش‌های ذاتی انسان که امری تحمیلی و بیرونی نیستند (اتو، ۱۳۸۰: ۲۱۸)، عامل هدایت علمی و گرایش عملی به کمال واقعی و سعادت حقیقی انسان‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۲۷۱/۱۹). از جمله گرایش‌های فطری انسان، گرایش به خیر، خلاقیت و پرستش بوده (مطهری، ۱۳۹۲: ۵۰۳/۳-۴۹۲) و مخصوصاً هنگامی که انسان به ضعف توانمندی خود در برابر مخاطرات دنیوی پی می‌برد، نمایان تر می‌گردند. شرور پنهانی، عامل انحراف و توقف انسان در مسیر کمال‌اند و با شناخت آن‌ها و فهم عاجز بودن انسان، ندای فطری برای تکیه کردن بر وجودی قابل اعتنا مطرح می‌گردد. این سه ویژگی از خداوند (رب، ملک و اله) ناظر به پاسخگویی به آن ندا در برابر موجودات شرور و مذمت انسان در برابر فراموشی فطرت است. بدیهی است که وجودی غیر از خداوند نمی‌تواند برای انسان، خیر رقم زند و با خلاقیت و اوامر و نواهی بجا، هم او را از شرور، محفوظ و هم حس پرستش او را ارضا نماید. **ایجاد و ارتقای انگیزه برای پناه بردن به خدا:** همان طور که پیش‌تر ذکر شد، انسان در زندگی با موجودات مختلفی مواجه می‌گردد که بعضاً، شاخص‌هایی از قابل‌اتکا بودن را نمایش می‌دهند؛ اما تأمل در این سه واژه، انگیزه لازم را در مؤمن ایجاد می‌کند تا تنها بر خداوند تکیه نماید. از یک سو، با تعقل درمی‌یابد با توجه به نقش ربوبیت الهی، تنها وجودی که نیازهای واقعی انسان و مسیر تأمین صحیح آن و نقاط ضعف و مسیر اصلاح و کمال انسان را می‌داند، خداوند است. از آنجایی که خداوند به بندگانش نیازی ندارد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸۷۰/۱۰)، در فرمانروایی هم تماماً با عقلانیت و عدالت، فرمان داده و کمبودی ندارد تا به مخلوقات، آسیب و شرّی برساند. همچنین به دلیل مالکیت کامل، تصرف کلی و غلبه بلامعارض، اطمینان کافی از پناه‌جویی به او فراهم است (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۶-۳۷۷/۳۲). اقتضای این قدرت تام الهی که هر فرد منصفی را متحیر می‌سازد، ارزشمند دانستن خدا و پرستش اوست.

جلوگیری از انحراف در مسیر پناه جستن: شیطان نیز به‌عنوان دشمن قسم‌خورده انسان (ص/۳۲)، با دخالت در عقل، هوای نفس، سیسم بیولوژیک و اراده انسان، به دنبال نفوذ در شخصیت انسان و هدایت انگیزش او به سوی ناشایست‌ها، می‌کوشد (کاویانی، ۱۳۹۸: ۱۲۲). او چون از گرایش انسان در تبعیت از موجوداتی که نقش پرورش‌دهنده، مالک و فرمانروا و معبود را بازی می‌کنند، آگاه است، به ارائه موارد تقلبی از جمله اماکن، اشیاء و افراد مشهور (سلبریتی) به انسان همت می‌گمارد. از جمله روش‌های شیطان، به فراموشی کشاندن

گرایش به یاد خدا در انسان‌ها (یوسف/۴۲) و شایسته جلوه دادن امور ناپسند بوده (نمل/۲۴) که از جمله آثار آن، سوق دادن انسان به تکیه‌گاه‌های دروغین است (جاثیه/۲۳). نمونه‌های متعدد از خدا انگاری افراد و اجسام در تاریخ زندگی بشر، قابل مشاهده است که وابسته به تأمین نیازها بود و گاه، اگر از خدایی پاسخ نمی‌گرفتند، هیچ بد نمی‌دانستند که ایمان خود را از یک خدا به خدای دیگر تغییر دهند (دیکسون کندی، ۱۳۸۵: ۲۳). این خدایان دروغین با تصویرسازی تصنعی، راهبر و تأمین‌کننده‌ی نیاز انسان معرفی می‌شوند و انسان که مسیر رفع نیاز خود را در دست آنان می‌بیند، نسبت به امرونی‌های آن‌ها از خود اطاعت نشان می‌دهد و پس از مدتی با افزایش جنبه احساسی این رابطه، پرستش خدایان دروغین اشاعه می‌یابد. خداوند با انتخاب و سپس نسبت دادن مطلق این صفات سه‌گانه به خویش، به طرد انگاره‌های ناظر به نقش موجودات دیگر در پرورش، فرمانداری و تأمین حس پرستش انسان می‌پردازد.

ب) تحلیل دلیل چینش صفات الهی سوره ناس

به نظر می‌رسد بامطالعه نظر مفسران، سه نکته درباره علت چینش واژگان «رب»، «ملک» و «اله» قابل بیان است:

ناظر به زندگی معمول انسان‌ها: از جمله رویکردهای خداوند در ارائه مطالب، بهره جستن از روال طبیعی انسان در فرآیند زندگی روزمره اوست. انسان‌ها در هنگام مواجهه با مشکلات، ابتدا به سرپرست و مدیر خود پناهنده می‌شوند؛ اگر مشکل او از آن راه حل نشد به حاکم یا امین مملکت پناهنده می‌شوند (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۵۱/۴) و اگر کاری از مسئولان و مدیران زمینی به ثمر نرسید به «ربّ العالمین» پناهنده می‌شوند (جوادی آملی، درس تفسیری در مورخ ۱۳۹۹/۵/۲۹؛ سایت مدرسه فقاقت). تأملی در زندگی معمول انسان‌ها نیز بیانگر آن است که هنگام حوادث سخت، انسان‌ها از همین فرایند ترتیبی برای پناه جویی در برابر شرور استفاده می‌کنند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۸۲۳/۴).

ناظر به فرایند تدریجی رشد مادی و معنوی انسان: از دیگر دلایل چینش این سه واژه به شکل فعلی در سوره، تطابق چینش این سه صفت با فرایند رشد جسمی و معنوی انسان است. انسان در ابتدا با نعمات و غریزه، ربوبیت الهی را درک می‌کند؛ سپس با کمک عقل درمی‌یابد که مالک حقیقی عالم، خداوند است که از همگان بی‌نیاز و حکم او نافذ است؛ سپس قلب خود را به کمک عقل می‌آورد تا به مقام پرستش تام الهی رسد (مراغی، بی‌تا: ۲۷۰/۳۰). از نگاه فلسفی نیز در نخستین مرتبه خلقت، انسان تحت تربیت اسم ربوبیت و با طی مراحل

از ماده به صورت انسانیت درمی آید؛ پس از آن در مرتبه دوم، تحت استیلا اسم ملک، از مرتبه ای به مرتبه ای و از سنی به سن دیگر متحول می شود و پس از آن در مرتبه سوم خلقت، وقتی به کمال انسانیت رسید، آن وقت شأنیت آن را پیدا می کند که تحت تربیت اسم الله واقع گردد (بانوی اصفهانی، ۱۳۶۱: ۳۷۳/۱۵). از نگاه عرفانی نیز پس از افاضه لوازم کمال انسان در مرحله اول، انسان با رسیدن به مقام فنا به «ملک» دستاویز شود (ابن عربی، ۱۴۲۲: ۴۷۲/۲) و برای بقاء بعد از فنا، عبودیت «اله» را در خود متجلی سازد (گنابادی، ۱۴۰۸: ۲۸۹/۴ - ۲۸۸).

تکمیل نقش صفات با تأثیر از صفات پیشین: به نظر نگارنده این چینش می تواند بیانگر تأثیر صفات سه گانه بر دیگری نیز باشد؛ یعنی اثبات وجود یک صفت در خداوند، فهم وجود صفات دیگر را تسهیل و پذیرش کارایی آن در زندگی انسان ها، تبیین می کند. با ذکر «ملک» بعد از «رب» این نکته بیان شده است که تربیت الهی از طریق تصرف کلی و مالکیت کامل انجام می پذیرد و با تربیت سایران متفاوت است. همچنین علت ذکر «اله» بعد از «ملک» آن است که مالکیت خداوند از طریق معبود بودن بوده که اقتضای قدرت تمام است. علت این چینش، برای دفع توهم و اشتباه انگاری و انحراف مخاطبان و تأکید بر تفاوت ربوبیت و مالکیت و الوهیت الهی با سایر موجودات است.

نتیجه

برآیند مباحث مطرح شده در این پژوهش را می توان در سه نکته ارائه کرد:

۱. با تغییر مخاطبان اولیه قرآن و پیشرفت جوامع و علوم، تفاسیر قرآن دچار تغییرات و افزوده شدن آراء تفسیری شده و به ابعاد جدیدتری از معارف قرآنی پرداختند. با بررسی تفاسیر فریقین از قرون اولیه تا قرون معاصر نیز این نکته مشهود است که بررسی پیرامون دلایل انتخاب و چینش سه صفت الهی «رب»، «ملک» و «اله» در سوره ناس، به تدریج مورد توجه قرار گرفت و از قرن ششم، با تنوع علمی نشئت گرفته از دادوستدهای علمی با مناطق دیگر جهان و ارتقای سطح پرسش های مخاطبان، گستره مفسرانی که به دنبال یافتن پاسخی برای پرسش های مذکور بودند، افزوده شد. رصد زیست بوم فرهنگی جوامع اسلامی در تحلیل تطور اقبال به نکات تفسیری پیرامون آیات مورد نظر، از جمله روش های شایسته در فهم رویکرد مفسران است.

۲. تحلیل آراء مفسران بیانگر آن است که به دلیل اهمیت وافر شرور پنهانی و نقش کلیدی آن در فرآیند کمال انسان، سه صفت الهی «رب»، «ملک» و «اله» که ناظر به عرصه های حیاتی زندگی انسان هستند، برگزیده شده اند تا هم علاوه

بر پاسخگویی به ندای فطری انسان‌ها، قدرت و تسلط و عنایت دائمی خداوند به انسان را یادآوری نموده تا موجب ایجاد و ارتقای انگیزه برای پناه بردن به خداوند گردد. البته که شیطان نیز با تمام تلاش برای انحراف پاسخگویی به آن ندای فطری، به دنبال غافل نمودن انسان از آفات آن شرور پنهانی و همچنین تصویرسازی دروغین از توانایی مریبان و فرمانروایان و معبودان دروغین است تا انسان برای رفع نیاز خود به دامان ایشان کشانده و در نتیجه، تلاش انسان را بی‌اثر نماید.

۳. مفسران در مجموع، چینش فعلی آن سه صفت در سوره ناس را به دلیل ناظر بودن آن به زندگی معمول انسان‌ها، درایت الهی برای استفاده از یک امر ملموس می‌دانند تا بدین طریق، فهم آن را تسهیل نمایند. همچنین با توجه به تطابق این چینش صفات مذکور با فرایند تدریجی رشد مادی و معنوی انسان، هم‌اکنون از نظر رشد عقلی و هم از نگرش عرفانی این پذیرش درونی در انسان وجود دارد که حضور منعم و راشد الهی را در تمام مراحل زندگی خود، وجدان نماید تا باز هم از همان طریق مطمئن و با پناه جویی به تنها وجود قادر و کریم، نیازهای خود در مواجهه هوشمندانه با شرور پنهانی را تأمین نماید. نکته دیگر نیز تأکید بر رابطه مرحله بندی شده این صفات از جهت نقش تکمیلی برای ایفای اثر کامل در زندگی انسان است. همان‌گونه که انسان در فرایند زندگی درمی‌یابد که برای مشاهده اثر چیزی، باید در مرحله بعد از چیز دیگری استفاده نماید، درمی‌یابد که پذیرش ربوبیت الهی با پذیرش مالک و فرمانروا بودن وی در زندگی انسان، اثر مؤثر در سطح کمی و کیفی خواهد داشت و پذیرش مالکیت و فرمانروا بودن خدا نیز با پذیرش الوهیت او، به معنای واقعی در مدیریت صحیح شرور پنهانی، رهگشاست.

پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم.

- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد (۱۳۶۷ ش): «النهایه فی غریب الحدیث و الأثر»، تصحیح محمود محمد طناحی، قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، چاپ چهارم.
- ابن جزری غرناطی، محمد (۱۴۱۶ ق): «کتاب التسهیل لعلوم التنزیل»، تحقیق عبدالله خالدی، بیروت: شرکت دارالارقم.
- ابن جوزی، ابوالفرج (۱۴۲۲ ق): «زاد المسیر فی علم التفسیر»، تحقیق عبدالرزاق المهدی، بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد (۱۴۲۴ ق): «فتح الباری شرح صحیح بخاری»، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی تا): «التحریر و التنویر»، بی جا، بی نا.
- ابن عربی، محیی الدین (۱۴۲۲ ق): «تفسیر ابن عربی»، تحقیق سمیر مصطفی رباب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق (۱۴۲۲ ق): «المحرر الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز»، تحقیق عبدالسلام عبدالشافی محمد، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق): «معجم مقاییس اللغه»، تصحیح عبدالسلام هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل (۱۴۱۹ ق): «تفسیر القرآن العظیم»، تحقیق محمد حسین شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق): «لسان العرب»، تصحیح جمال الدین میردامادی، بیروت: دارالفکر- دار صادر، چاپ سوم.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۴۰۸ ق): «روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن»، تحقیق محمد جعفر یاحقی، محمد مهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی رضوی.
- ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ ق): «البحر المحیط فی التفسیر»، تحقیق صدقی محمد جمیل، بیروت: دار الفکر.
- اتو، رودلف (۱۳۸۰ ش): «مفهوم امر قدسی»، ترجمه همایون همتی، تهران: نقش جهان.
- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ ق): «روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم»، تحقیق عطیه علی عبدالبار، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بانوی اصفهانی، سیده نصرت امین (۱۳۶۱ ش): «مخزن العرفان در تفسیر قرآن»، تهران: نهضت زنان مسلمان.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ ق): «البرهان فی تفسیر القرآن»، تحقیق موسسه البعثه، تهران: بنیاد بعثت.
- بغدادی، علاء الدین (۱۴۱۵ ق): «لباب التأویل فی معانی التنزیل»، تحقیق محمد علی شاهین، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق): «تفسیر مقاتل بن سلیمان»، تحقیق محمود شحاته، بیروت: دار احیاء التراث.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ ق): «أنوار التنزیل و أسرار التأویل»، تحقیق عبدالرحمن المرعشلی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- تستری، ابومحمد (۱۴۲۳ ق): «تفسیر التستری»، تحقیق محمد عیون السود، بیروت: منشورات محمد علی بیضون- دارالکتب العلمیه.
- ثعالبی، عبدالرحمن (۱۴۱۸ ق): «جواهر الحسان فی تفسیر القرآن»، تحقیق شیخ محمد علی معوض و شیخ احمد عبدال موجود، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق (۱۴۲۲ ق): «الکشف و البیان عن تفسیر القرآن»، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثمالی، ثابت بن دینار (۱۴۲۰ ق): «تفسیر القرآن الکریم»، تحقیق محمد حسین حرز الدین، محمد هادی

معرفت، بیروت: دار المفید.

جرجانی، ابوالمحاسن (۱۳۷۷ ش): «جلاء الأذهان و جلاء الأحزان»، تهران: دانشگاه تهران.
حائری تهرانی، میر سید علی (۱۳۷۷ ش): «مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر»، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
حسینی همدانی، سید محمد حسین (۱۴۰۴ ق): «انوار درخشان»، تحقیق محمد باقر بهبودی، تهران: کتابفروشی لطفی.

حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ ق): «تاج العروس من جواهر القاموس»، تصحیح هلالی علی و علی سیری، بیروت: دارالفکر.

حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا): «تفسیر روح البیان»، بیروت: دارالفکر.

خرمشاهی، بهاء الدین (۱۳۷۷ ش): «دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی»، تهران: دوستان-ناهید.

خطیب، عبدالکریم (بی تا): «التفسیر القرآنی للقرآن»، بی جا، بی نا.

خویی، ابوالقاسم (۱۴۰۵ ق): «البيان فی تفسیر القرآن»، بیروت: دارالزهراء، چاپ پنجم.

دیکسون کندی، مایک (۱۳۸۵): «دانشنامه اساطیر یونان و روم»، ترجمه: رقیه بهزادی، تهران: طهوری.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق): «مفردات الفاظ القرآن»، تصحیح صفوان عدنان داوودی، بیروت: دار القلم - الدار الشامیه.

زحیلی، وهبه (۱۴۱۸ ق): «التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج»، بیروت: دارالفکر المعاصر، چاپ دوم.

زرکشی، محمد (۱۴۱۰ ق): «البرهان فی علوم القرآن»، بیروت: دارالمعرفة.

زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ق): «الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل»، بیروت: دارالکتب العربی، چاپ سوم.

زمخشری، محمود (۱۹۷۹ م): «أساس البلاغه»، بیروت: دار صادر.

سبزواری نجفی، محمد (۱۴۱۹ ق): «ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن»، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

سمرقندی، نصر بن محمد (بی تا): «تفسیر بحر العلوم»، بی جا، بی نا.

سید موسوی، سید حسن و دیگران (۱۳۹۹ ش): «بررسی تطبیقی تأثیر سحر بر پیامبر اسلام (ص) در صحیح بخاری و صحیح مسلم با توجه به شأن نزول معوذتین (سوره های ناس و فلق)»، پژوهش های تفسیر تطبیقی، شماره ۱۱، صص ۲۶۶-۲۵۳.

سیوطی، عبدالرحمن (۱۴۱۶): «الإتقان فی علوم القرآن»، تحقیق سعید المندوب، لبنان: دارالفکر.

سیوطی، عبدالرحمن (۱۴۴۴ ق): «الدرا المنثور فی تفسیر المأثور»، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.

شاهین، محمد عبدالسلام (۱۴۲۴): «فتح الباری شرح صحیح البخاری»، بیروت: دارالکتب العلمیه.

شیر، سید عبدالله (۱۴۱۲ ق): «تفسیر القرآن الکریم»، بیروت: دارالبلاغه للطباعة و النشر.

شریف لاهیجی، محمد (۱۳۷۳ ش): «تفسیر شریف لاهیجی»، تحقیق میرجلال الدین حسینی، تهران: دفتر نشر داد.

شوکانی، محمد (۱۴۱۴ ق): «فتح القدر»، دمشق/ بیروت: دار ابن کثیر/ دار الکلم الطیب.

شیبانی، محمد (۱۴۱۳ ق): «نهج البیان عن کشف معانی القرآن»، تحقیق حسین درگاههی، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی.

صاحب بن عباد، اسماعیل (۱۴۱۴ ق): «المحیط فی اللغة»، تصحیح محمد حسن آل یاسین، بیروت: عالم الکتاب.

صبحی، صالح (۱۹۷۲ م): «مباحث فی علوم القرآن»، بیروت: دارالعلم للملایین.

طلالقانی، سید محمود (۱۳۶۲ ش): «پرتوی از قرآن»، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ چهارم.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ ق): «المیزان فی تفسیر القرآن»، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش): «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم.

طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق): «جامع البیان فی تفسیر القرآن»، بیروت: دارالمعرفة.

- طنطاوی، سید محمد (بی تا): «التفسیر الوسیط للقرآن الکریم»، بی جا: بی تا.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا): «التبیان فی تفسیر القرآن»، تحقیق احمد قصیرعاملی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- عاملی، علی بن حسین (۱۴۱۳ ق): «الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز»، تحقیق شیخ مالک محمودی، قم: دار القرآن الکریم.
- عبدالسلام، عزالدین (بی تا): «درر الفوائد فی مشکل القرآن»، کویت: وزارت اوقاف.
- فخررازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق): «مفاتیح الغیب»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم.
- فراء ابوزکریا، یحیی بن زیاد (بی تا): «معانی القرآن»، تحقیق احمد یوسف نجاتی و همکاران، مصر: دارالمصریه للتألیف و الترجمة.
- فرات کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰ ق): «تفسیر فرات الکوفی»، تحقیق محمدکاظم محمودی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۹۰ ق): «کتاب العین»، قم: نشر هجرت، چاپ دوم.
- فضل الله، سید محمدحسین (۱۴۱۹ ق): «تفسیر من وحی القرآن»، بیروت: دار الملائک للطباعة و النشر، چاپ دوم.
- فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۱۵ ق): «تفسیر الصافی»، تحقیق، حسین اعلمی، تهران: الصدر، چاپ دوم.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ ق): «المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر»، قم: مؤسسه دارالهجره، چاپ دوم.
- قاسمی، جمال الدین (۱۴۱۸ ق): «محاسن التاویل»، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ ش): «الجامع لأحكام القرآن»، تهران: انتشارات ناصرخسرو.
- قشیری، عبدالکریم (بی تا): «لطایف الاشارات»، تحقیق ابراهیم بسیونی، مصر: هیئة المصریة العامه للکتاب، چاپ سوم.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۷ ش): «تفسیر القمی»، قم: دارالکتاب.
- قمی مشهدی، محمد (۱۳۶۸ ش): «تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب»، تحقیق حسین درگاهی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد.
- کاوایی، محمد (۱۳۹۸ ش): «روان شناسی در قرآن، بنیان ها و کاربردها»، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کاشانی، محمد بن مرتضی (۱۴۱۰ ق): «تفسیر المعین»، تحقیق حسین درگاهی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- کاشانی، ملافتح الله (۱۳۳۶ ش): «تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین»، تهران: کتابفروشی علمی.
- کاشفی سبزواری، حسین بن علی (۱۳۶۹ ش): «مواهب علیه»، تحقیق سید محمدرضا جلالی نائینی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات اقبال.
- گنابادی، سلطان محمد (۱۴۰۸ ق): «تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة»، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.
- گوستاویونگ، کارل (۱۳۷۰ ش): «روانشناسی و دین»، ترجمه فؤاد روحانی، تهران: شرکت سهامی کتاب های جیبی، چاپ سوم.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق): «بحار الانوار»، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مدنی شیرازی، علی خان (۱۳۸۴ ش): «الطراز الأول و الكنز لما علیه من لغة العرب المعول»، تصحیح مؤسسه آل البيت (ع)، مشهد: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- مراغی احمد بن مصطفی (بی تا): «تفسیر المراغی»، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۰ ش): «معارف قرآن»، قم: انتشارات مؤسسه امام خمینی (ره)، چاپ سوم.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ ش): «التحقیق فی کلمات القرآن الکریم»، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
- مظهری، مرتضی (۱۳۹۲ ش): «مجموعه آثار (جلد ۳)»، تهران: انتشارات صدرا.
- مظهری، محمد (۱۴۱۲ ق): «التفسیر المظهری»، تحقیق غلام نبی تونسلی، پاکستان: مکتبه رشدیه.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۰۵ ق): «التمهید فی علوم القرآن»، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ ق): «تفسیر الکاشف»، تهران: دارالکتب الإسلامية.
 ملاحویش، عبدالقادر (۱۳۸۲ ق): «بیان المعانی»، دمشق: مطبعة الترقی.
 میبیدی، رشیدالدین (۱۳۷۱ ش): «کشف الأسرار و عدة الأبرار»، تحقیق علی اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم.
 نخجوانی، نعمت الله (۱۹۹۱ م): «الفواتح الالهیه و المفاتح الغیبیه»، مصر: دار رکابی للنشر.
 نساج، مریم، (۱۴۰۰): «رہیافتی به الگوی تربیت نفس با نگاه ساختارگونه به سوره ناس»، آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، شماره ۱۴، صص ۲۱۴-۱۹۹.
 نووی جاوی، محمد بن عمر (۱۴۱۷ ق): «مراح لبید لکشف معنی القرآن المجید»، تحقیق محمد امین الصناوی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
 نیشابوری، نظام‌الدین (۱۴۱۶ ق): «تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان»، تحقیق شیخ زکریا عمیرات، بیروت: دارالکتب العلمیه.
 الهی زاده، محمدحسین (۱۳۹۶ ش): «تدبر در قرآن (جزء ۳)»، مشهد: تدبر در قرآن و سیره، چاپ هشتم.
 یعقوبی، احمد ابن اسحاق (۱۳۷۹ ق): «تاریخ الیعقوبی»، بیروت: دارصادر.

References

The Holy Quran

- Ibn Athir al-Jazari, Mubarak ibn Muhammad (1367 SH): Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar, edited by Mahmoud Muhammad Tanahi, Qom: Ismailian Press Institute, 4th edition.
- Ibn Jazi Gharnati, Muhammad (1416 AH): Kitab al-Tashil li Ulum al-Tanzil, edited by Abdullah Khalidi, Beirut: Dar al-Arqam Company.
- Ibn Jowzi, Abu al-Faraj (1422 AH): Zad al-Masir fi Ilm al-Tafsir, edited by Abdul Razzaq al-Mahdi, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Ibn Hajar al-Asqalani, Ahmad (1424 AH): Fath al-Bari Sharh Sahih al-Bukhari, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Ashur, Muhammad ibn Tahir (n.d.): Al-Tahrir wa al-Tanwir, n.p.
- Ibn Arabi, Muhyi al-Din (1422 AH): Tafsir Ibn Arabi, edited by Samir Mustafa Rabab, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Ibn Atiyyah al-Andalusi, Abdul Haq (1422 AH): Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-Aziz, edited by Abdul Salam Abdul Shafi Muhammad, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Faris, Ahmad (1404 AH): Mu'jam Maqayis al-Lugha, edited by Abdul Salam Harun, Qom: Maktab al-'Ilam al-Islami.
- Ibn Kathir al-Dimashqi, Ismail (1419 AH): Tafsir al-Quran al-Azim, edited by Muhammad Hossein Shams al-Din, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Publications Muhammad Ali Baydoun.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mokram (1414 AH): Lisan al-Arab, edited by Jamal al-Din Mir Damadi, Beirut: Dar al-Fikr - Dar Sader, 3rd edition.
- Abu al-Futuh al-Razi, Hossein ibn Ali (1408 AH): Rawd al-Janani wa Ruh al-Janani fi Tafsir al-Quran, edited by Muhammad Jafar Yahqi, Muhammad Mahdi Nasih, Mashhad: Foundation for Islamic Research.
- Abu Hayyan al-Andalusi, Muhammad ibn Yusuf (1420 AH): Al-Bahr al-Muhit fi al-Tafsir, edited by Sadqi Muhammad Jamil, Beirut: Dar al-Fikr.
- Otto, Rudolf (1380 SH): Mafhum Amr Qudsi, translated by Homayoun Hemmati, Tehran: Naqsh-e Jahan.
- Alusi, Seyyed Mahmoud (1415 AH): Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Quran al-Azim, edited by Atiyyah Ali Abdul Bar, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Banouye Isfahani, Seyyed Nosrat Amin (1361 SH): Makhzan al-Irfan fi Tafsir al-Quran, Tehran: Movement of Muslim Women.
- Bahrani, Seyyed Hashim (1416 AH): Al-Burhan fi Tafsir al-Quran, edited by the Mission Institute, Tehran: Foundation for Resurrection.
- Baghdadi, Alaa al-Din (1415 AH): Lubab al-Ta'wil fi Ma'ani al-Tanzil, edited by Muhammad Ali Shahin, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Balakh, Muqatil ibn Sulayman (1423 AH): Tafsir Muqatil ibn Sulayman, edited by Mahmoud Shahat, Beirut: Dar Ihya al-Turath.
- Baydawi, Abdullah ibn Umar (1418 AH): Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil, edited by Abdul Rahman al-Mar'ashli, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Tuštari, Abu Muhammad (1423 AH): Tafsir al-Tuštari, edited by Muhammad Ayoun al-Sud, Beirut: Publications Muhammad Ali Baydoun - Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Tha'alabi, Abdul Rahman (1418 AH): Jawahir al-Hassan fi Tafsir al-Quran, edited by Sheikh Muhammad Ali Muawwad and Sheikh Ahmad Abdul Mawjud, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Tha'alabi al-Nishaburi, Abu Ishaq (1422 AH): Al-Kashf wa al-Bayan 'an Tafsir

- al-Quran, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Thamali, Thabit ibn Dinar (1420 AH): Tafsir al-Quran al-Karim, edited by Muhammad Hossein Harz al-Din, Muhammad Hadi Ma'rifat, Beirut: Dar al-Mufid.
- Jirjani, Abu al-Muhasini (1377 SH): Jala al-Azhhan wa Jala al-Ahzan, Tehran: University of Tehran.
- Haeri Tehrani, Mir Seyyed Ali (1377 SH): Maqtaniyat al-Durar wa Multaqatat al-Thamar, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Hosseini Hamadani, Seyyed Muhammad Hossein (1404 AH): Anwar-e Derakhshan, edited by Muhammad Baqir Behboudi, Tehran: Ketabforushi Lotfi.
- Hossayni Zobidi, Muhammad Murtaza (1414 AH): Taj al-Arous min Jawahir al-Qamus, edited by Hilali Ali and Ali Siri, Beirut: Dar al-Fikr.
- Haqi Borusavi, Ismail (n.d.): Tafsir Ruh al-Bayan, Beirut: Dar al-Fikr.
- Khorramshahi, Baha al-Din (1377 SH): Encyclopedia of the Quran and Quranic Studies, Tehran: Doostan - Nahid.
- Khatib, Abdul Karim (n.d.): Al-Tafsir al-Qurani li al-Quran, n.p.
- Khoei, Abu al-Qasim (1405 AH): Al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Beirut: Dar al-Zahra, 5th edition.
- Dixon Kennedy, Mike (1385 SH): Encyclopedia of Greek and Roman Myths, translated by Roghieh Behzadi, Tehran: Tahouri.
- Raghib Isfahani, Hossein ibn Muhammad (1412 AH): Mufradat Alfaz al-Quran, edited by Safwan Adnan Dawoodi, Beirut: Dar al-Qalam - Dar al-Shamiyyah.
- Zuhaili, Wahabah (1418 AH): Al-Tafsir al-Munir fi al-Aqidah wa al-Shari'ah wa al-Manhaj, Beirut: Dar al-Fikr al-Mu'asir, 2nd edition.
- Zarkashi, Muhammad (1410 AH): Al-Burhan fi Ulum al-Quran, Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Zamakshari, Mahmoud (1407 AH): Al-Kashaf 'an Haqiq Ghawamid al-Tanzil, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi, 3rd edition.
- Zamakshari, Mahmoud (1979 AD): Asas al-Balagha, Beirut: Dar Sader.
- Sabzevari Najafi, Muhammad (1419 AH): Irshad al-Azhhan ila Tafsir al-Quran, Beirut: Dar al-Ta'aruf lil-Matbu'at.
- Samarkandi, Nasr ibn Muhammad (n.d.): Tafsir Bahr al-Uloom, n.p.
- Seyyed Mousavi, Seyyed Hasan et al. (1399 SH): Comparative Study of the Impact of Magic on the Prophet of Islam (PBUH) in Sahih Bukhari and Sahih Muslim with Attention to the Occasion of Revelation of the Mu'awwidhatain (Surahs Nas and Falaq), Journal of Comparative Tafsir Research, No. 11, pp. 266-253.
- Suyuti, Abdul Rahman (1416 AH): Al-Itqan fi Ulum al-Quran, edited by Sa'id al-Mandub, Lebanon: Dar al-Fikr.
- Suyuti, Abdul Rahman (1404 AH): Al-Durr al-Manthur fi Tafsir al-Ma'thur, Qom: Aytollah Marashi Najafi Library.
- Shahin, Muhammad Abdul Salam (1424 AH): Fath al-Bari Sharh Sahih al-Bukhari, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Shobbar, Seyyed Abdullah (1412 AH): Tafsir al-Quran al-Karim, Beirut: Dar al-Balaghah for Printing and Publishing.
- Sharif Lahiji, Muhammad (1373 SH): Tafsir Sharif Lahiji, edited by Mir Jalal al-Din Hosseini, Tehran: Office of Publication Dad.
- Shawkani, Muhammad (1414 AH): Fath al-Qadir, Damascus/Beirut: Dar Ibn Kathir/Dar al-Kalam al-Tayyib.
- Shaybani, Muhammad (1413 AH): Nahj al-Bayan 'an Kashf Ma'ani al-Quran, edited by Hossein Dargahi, Tehran: Foundation of the Islamic Encyclopedia.
- Sahib ibn Abbad, Ismail (1414 AH): Al-Muhit fi al-Lugha, edited by Muhammad Hasan Al-Yasin, Beirut: Alam al-Kitab.

- Sobhi, Saleh (1972 AD): Mabahith fi Ulum al-Quran, Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin.
- Talaghani, Seyyed Mahmoud (1362 SH): Partavi az Quran, Tehran: Sharekat Sahami Entesar, 4th edition.
- Tabatabai, Seyyed Muhammad Hossein (1417 AH): Al-Mizan fi Tafsir al-Quran, Qom: Office of Islamic Publications, 5th edition.
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (1372 SH): Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Tehran: Naser Khosrow Publications, 3rd edition.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1412 AH): Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Tantawi, Seyyed Muhammad (n.d.): Al-Tafsir al-Wasit li al-Quran al-Karim, n.p.
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (n.d.): Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran, edited by Ahmad Qasir Ameli, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Ameli, Ali ibn Hossein (1413 AH): Al-Wajiz fi Tafsir al-Quran al-Aziz, edited by Sheikh Malik Mahmoudi, Qom: Dar al-Quran al-Karim.
- Abd al-Salam, Izz al-Din (n.d.): Durar al-Fawa'id fi Mushkil al-Quran, Kuwait: Ministry of Awqaf.
- Fakhr al-Razi, Muhammad ibn Umar (1420 AH): Mafatih al-Ghayb, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 3rd edition.
- Far'a Abu Zakariya, Yahya ibn Ziyad (n.d.): Ma'ani al-Quran, edited by Ahmad Yusuf Najati and colleagues, Egypt: Dar al-Masriyah for Authorship and Translation.
- Forat Kufi, Forat ibn Ibrahim (1410 AH): Tafsir Farhat al-Kufi, edited by Muhammad Kazem Mahmoudi, Tehran: Organization for Printing and Publications of the Ministry of Guidance.
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad (1409 AH): Kitab al-Ayn, Qom: Nashr Hijrat, 2nd edition.
- Fadlullah, Seyyed Muhammad Hossein (1419 AH): Tafsir Min Wahy al-Quran, Beirut: Dar al-Malak for Printing and Publishing, 2nd edition.
- Fayz Kashani, Mulla Mohsen (1415 AH): Tafsir al-Safi, edited by Hossein A'lami, Tehran: Al-Sadr, 2nd edition.
- Fiumi, Ahmad ibn Muhammad (1414 AH): Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir, Qom: Institute Dar al-Hijrah, 2nd edition.
- Qasemi, Jamal al-Din (1418 AH): Mahasin al-Ta'wil, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Qurtubi, Muhammad ibn Ahmad (1364 SH): Al-Jami' li Ahkam al-Quran, Tehran: Naser Khosrow Publications.
- Qushayri, Abdul Karim (n.d.): Lata'if al-Isharat, edited by Ibrahim Basyuni, Egypt: The Egyptian General Authority for the Book, 3rd edition.
- Qommi, Ali ibn Ibrahim (1367 SH): Tafsir al-Qummi, Qom: Dar al-Kitab.
- Qommi Mashhadi, Muhammad (1368 SH): Tafsir Kanz al-Daqaiq wa Bahr al-Ghara'ib, edited by Hossein Dargahi, Tehran: Organization for Printing and Publications of the Ministry of Guidance.
- Kaviyani, Muhammad (1398 SH): Psychology in the Quran, Foundations and Applications, Qom: Research Institute of Hawzah and University.
- Kashani, Muhammad ibn Murtaza (1410 AH): Tafsir al-Mu'in, edited by Hossein Dargahi, Qom: Aytollah Marashi Najafi Library.
- Kashani, Mulla Fathullah (1336 SH): Tafsir Manhaj al-Sadiqin fi Ilzam al-Mukhalifin, Tehran: Scientific Bookstore.
- Kashafi Sabzevari, Hossein ibn Ali (1369 SH): Mawahib Alih, edited by Seyyed Muhammad Reza Jalali Na'ini, Tehran: Organization for Printing and Publica-

- tions of Iqbal.
- Gunabadi, Sultan Muhammad (1408 AH): Tafsir Bayan al-Sa'adah fi Maqamat al-Ibadah, Beirut: Inštitute al-A'lamiy for Publications, 2nd edition.
- Guštav Jung, Carl (1370 SH): Psychology and Religion, translated by Fouad Rouhani, Tehran: Sharekat Sahami Ketabha-ye Jibi, 3rd edition.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1403 AH): Bihar al-Anwar, Qom: Office of Islamic Publications.
- Madani Shirazi, Ali Khan (1384 SH): Al-Tiraz al-Awwal wa al-Kanaz Lima 'alayh min Lughah al-Arab al-Ma'ul, edited by the Inštitute of Ahl al-Bayt (AS), Mashhad: Inštitute of Ahl al-Bayt (AS) for Reviving Heritage.
- Maraghi Ahmad ibn Muštafa (n.d.): Tafsir al-Maraghi, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1380 SH): Ma'arif Quran, Qom: Publications of Imam Khomeini (RA) Inštitute, 3rd edition.
- Mostafavi, Hasan (1368 SH): Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran al-Karim, Tehran: Ministry of Culture and Guidance.
- Motahari, Morteza (1392 SH): Majmu'eh Asar (Vol. 3), Tehran: Sadra Publications.
- Mazhari, Muhammad (1412 AH): Al-Tafsir al-Mazhari, edited by Gholam Nabi Tunis, Pakistan: Maktabah Rashidiyyah.
- Ma'rifat, Muhammad Hadi (1405 AH): Al-Tamhid fi Ulum al-Quran, Qom: Center for Management of Qom Seminary.
- Mughniah, Muhammad Jawad (1424 AH): Tafsir al-Kashif, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Mulla hawish, Abdul Qadir (1382 AH): Bayan al-Ma'ani, Damascus: Matba'at al-Tarqi.
- Maybudi, Rashid al-Din (1371 SH): Kashf al-Asrar wa 'Iddat al-Abrar, edited by Ali Asghar Hikmat, Tehran: Amir Kabir, 5th edition.
- Nakhjavani, Nematullah (1991 AD): Al-Fawatih al-Ilahiyyah wa al-Mafatih al-Ghaybiyyah, Egypt: Dar Rakabi for Publishing.
- Nasaj, Maryam (1400 AH): Rahiyafati be al-Golye Tarbiyat Nafas ba Negah Sakhtargune be Sura Nas, Amuzesh-haye Tarbiti dar Quran va Hadith, No. 14, pp. 214-199.
- Nowawi Jawi, Muhammad ibn Umar (1417 AH): Marah Labid li Kashf Ma'ani al-Quran al-Majid, edited by Muhammad Amin al-Sanawi, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Nishaburi, Nizam al-Din (1416 AH): Tafsir Gharayib al-Quran wa Raghayib al-Furqan, edited by Sheikh Zakariya Umayrat, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ilahi Zadeh, Muhammad Hossein (1396 SH): Tadabbur dar Quran (Joz' 30), Mashhad: Tadabbur dar Quran va Sireh, 8th edition.
- Ya'qoubi, Ahmad ibn Ishaq (1379 AH): Tarikh al-Ya'qoubi, Beirut: Dar Sader.